

Yüzyıllık Ah: Kürtlerin 1915'e Dair Anlatılarında Sembolik Yüzleşme ve Vicdan Hikâyeleri

Adnan ÇELİK

Ermeni Soykırımı'nda Vicdan ve Sorumluluk: Kurtulanlara Dair Yeni Araştırmalar, Hrant Dink Vakfı Yayınları, Mart 2015

Cite this paper

Downloaded from [Academia.edu](#)

[Get the citation in MLA, APA, or Chicago styles](#)

Related papers

[Download a PDF Pack](#) of the best related papers

[Hatırlama fragmanlarından karşı-hafıza peyzajının inşasına 1915](#)

Adnan ÇELİK

[100. YILINDA SOYKIRIMI HAT IRLAMAK Ermeni Gençlerin Post-Belleği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştır...](#)

Öndercan Muti, Derya FIRAT

[Kolektif Travmatik Bellek ve Toplumsal Cinsiyet:1915 Tehciri.docx](#)

ÖZGÜR KAYMAK

Yüz yıllık ah: Kürtlerin 1915'e dair anlatılarında sembolik yüzleşme ve vicdan hikâyeleri

ADNAN ÇELİK
NAMIK KEMAL DİNÇ

“Annesi İsmail Ağa’ya şöyle öğütler: ‘Bir de senden dileğim, oğlum, o kasabaya gidersen, o Ermenilerden kalma evleri, tarlaları kabul etme. Sahibi kaçmış yuvada, öteki kuş barınamaz. Yuva bozanın yuvası olmaz. Zulüm tarlasında zulüm biter.’”¹

Yaşar Kemal’in *Yağmurcuk Kuşu* adlı romanında yer alan bu sözler, Diyarbakır’da yürüttüğümüz bir proje kapsamında yaptığımız görüşmelerin neredeyse tamamında ortaya çıkan bir duyguyu ete kemiğe büründürüyor. Olay, mekân ve kişiler etrafında örülen anlatıların öne çıkan boyutlarından biri, görüşülen kişilerin anlatılarında sıklıkla yer bulan, 1915’e dair yüzleşme ve vicdan hikâyeleriydi. Soykırıma iştirak etmiş Kürt aktörlerin 1915’teki rollerini de açığa çıkaran bu hikâyeler, soykırıma tanıklık eden Kürtlerin soykırım sonrası süreçte yaşadıkları travmalarla baş etmelerini sağlayan sembolik bir yüzleşmeyi de içeriyor. Hikâyelerin somut failleri ve mağdurları, bize, 1915’te Diyarbakir bölgesinde yaşanan trajediler hakkında önemli bilgiler sunuyor. Hikâyelerde dile gelen şiddet pratikleri ise 1915’teki şiddet alanının ne kadar geniş olduğunu ve çeşitli aktörlerle işlediğini gözler önüne seriyor.

Makalenin içeriğini oluşturan esas konuya geçmeden önce, bu makalenin de parçası olduğu projeden kısaca bahsetmek isteriz. İsmail Beşikci Vakfı bünyesinde Ekim 2013’te başlayan ve bir yıl süren ‘1915 Diyarbakir, Kürtler’ başlıklı sözlü tarih projesi, Diyarbakır merkez, ilçe ve köylerinde yaşayan insanların 1915 Ermeni Soykırımı’na dair hafıza, hatırlama ve aktarma biçimlerine

Bu makalenin daha kısa olan ilk versiyonu, ‘1915 Diyarbakir, Kürtler’ projesi kapsamında, yazarların kaleme aldığı *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbakir* adlı kitapta, “Yüzyıllık Ah! 1915’e Dair Sembolik Yüzleşme Hikâyeleri” başlığıyla yayımlanmıştır (İstanbul: İsmail Beşikci Vakfı, 2015).

1 Yaşar Kemal, *Yağmurcuk Kuşu* (İstanbul: Adam, 1998), s. 95.

odaklanmaktaydı. Bu araştırmada, belleklerde yer alan 1915'in sözlü tarih görüşmeleri aracılığıyla derlenmesi, kayıt altına alınması ve yapılan görüşmelerde öne çıkan temaların analiz edilerek bir kitap halinde yayımlanması amaçlandı.

Araştırma, Diyarbakır ölçeğinde, 1915'in kolektif hafızasını ortaya çıkarmaya, kuşaklar arası aktarım ve sessizleştirme süreçlerini anlamaya ve son derece güncel bir mesele olarak süregelen 1915'in şimdide nasıl kurulduğu, anlaşıldığı, anlatıldığı ve gerekçelendirildiğine odaklanmaktadır. Bunun için de, Diyarbakır Őehir merkezi ve taşrasından, çeşitli yaş, cinsiyet ve etnik-dinsel aidiyetlerden bireylerle yapılan görüşmelerle, 1915 hafızasının izini sürmektedir.

Neden Diyarbakır?

Saha olarak Diyarbakır'ı seçmemizin birkaç nedeni var. Diyarbakır, öncesini bir kenara bırakırsak, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdiği gündен bugüne kadar, bölge açısından hep bir idari merkez olmuştur. 1847 yılında, çok geniş bir alanda kurulan Kürdistan Eyaleti'nin yönetim merkezi olan Diyarbakır, 1915'te, özellikle Diyarbakır Valisi Dr. Reşid'in Ermeni Soykırımı'ndaki organizatör rolü ve kuzeyden gelen Ermeni kabilelerin güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle, Őehir merkezi konumunu korumaktadır. Suriye'deki Der Zor bölgesine gönderilen Ermeni kabileler Diyarbakır'den geçmek zorunda kalmış, bu esnada saldırılara ve katliamlara uğramışlardır.

Bugünün Diyarbakır'ı, 1915'ten farklı olarak, Kürtler tarafından *paytext* yani başkent olarak kabul edilmektedir. 'Amed' adıyla yeni bir hafızanın ve geleneğin merkezi olan Őehir, 1990'larda, Kürt Hareketi'nin en güçlü olduğu yer haline gelmiştir. Politizasyonun Türkiye ortalamasının çok üstünde olduğu Diyarbakır Őehrinde, halkın 1915 ve Ermeniler hakkında giderek daha gür bir ses ve cesaretle konuşmaya başlanması çok önemlidir. Kürt Hareketi'nin Őehir yaşamına, kültüre, insanlara ve insan ilişkilerine damgasını vurduğu Diyarbakır, bugünü ve geleceği inşa ederken geçmişle yüzleşme ve hesaplaşmanın bir gereği olarak 1915'i hatırlamakta ve konuşma ihtiyacı duymaktadır.

Saha çalışması ve metodoloji

'1915 Diyarbakır, Kürtler' projesi Ekim 2013'te başladı. Projenin saha çalışması, ağırlıklı olarak Ekim ile Aralık ayları arasında olmak üzere, Haziran 2014'e kadar devam etti. Projenin hedefi, Diyarbakır özelinde 1915'in hatırlanma, anlatılma ve aktarılma hallerine odaklanarak, bu konuya ilişkin hafızayı gün yüzüne çıkarmaktı. Bu amaçla, Diyarbakır'ın il merkezinden ilçelerine, her bölgesinden insanlarla görüştük. Görüşmecilerimizin farklı sınıfsal tabakalar ve siyasal düşüncelerden olmasına gayret ettik. Toplumun çeşitli kesimlerinden, yaşlı, genç, kadın, erkek, köylü, işçi, memur, meslek erbabı, işsiz, burjuva, dini bütün, seküler, milliyetçi, demokrat, sosyalist bireylerle görüşmeler yaptık.

Görüşmelerde, insanların kendilerini en iyi ifade ettikleri dili kullanmalarını istedik; bunun için özellikle anadillerinde konuşmalarına imkân sağladık. Diyarbakır'da Kürtçenin Kurmancî ve Zazakî (Kirmancî) lehçeleri konuşuluyor. Her iki lehçede de kişilerin anadillerinde görüşmeler yapılması, projenin en güçlü noktalarından biri oldu. Görüşmenin hangi dilde yapıldığı, özellikle sözlü tarih ve hafıza çalışmalarında son derece önemli. İnsanların anadillerindeki sözcükler, deyişler ve ifadelerin, onların geçmişe dair hafızalarını kurma biçimlerini doğrudan etkileyen bir unsur olduğu, benzer çalışmalarda sıklıkla vurgulanmıştır. Örneğin, 1915'te yaşananların Kürtçede ne tür kavramlarla ifade edildiği, bize o dönemde yaşananlara dair çok önemli ipuçları verebiliyordu.

Toplamda altmış kişiyle derinlemesine, yani kişilerin öznel anlatılarını dile getirmelerine olanak sağlayan sözlü tarih yöntemiyle görüşmeler yaptık. Görüşülen kişilerin yüzde sekseni erkek, yüzde yirmisi kadındı. Ortak tanıdıklar üzerinden ulaştığımız bu kişilerin büyük çoğunluğunun erkek olması, toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan ve saha temelli araştırmalarda kadınlara erişimi zorlaştıran önyargılarla olduğu kadar, tanıdıkların, kamusal alanda kendilerine daha fazla alan açan erkeklerin geçmişe dair daha çok şey bildikleri inancıyla, bizi sürekli olarak erkek görüşmecilere yönlendirmesiyle de ilgilidir. Aynı sayıda kadın ve erkekle görüşme yapmayı bir ilke olarak önümüze koysak da, saha araştırması süresince bunun çok zor olduğunu fark ettik ve nihayetinde erkeklerle oranla çok az kadına ulaşabildik.

Görüşme yaptığımız kişilerin çoğu 40 yaş ve üzerindedir. Aralarında 80 yaş civarında olanların yanı sıra, 100 yaşını aşmış birkaç kişi de vardı. 40 yaşın altındaki kişilerle de görüşmeler yaptık. Bu yaş dağılımı temelinde, kuşaklar arası aktarımın ne şekilde yapıldığını karşılaştırmalı olarak takip etme imkânımız olsun istedik. Elbette, görüştüğümüz kişiler arasında, 1915'e bizzat tanık olmuş kimse yoktu. Tek bir kişi, 103 yaşındaki bir amca, dört-beş yaşlarındayken gördüğü kabileleri hayal meyal hatırlıyordu. Onun haricinde, görüşmeciler genellikle ikinci, üçüncü, hatta dördüncü kuşağa mensuptu. Ama her birinin anlatacak birçok hikâyesi vardı. Ayrıca, Ermeniler ve 1915'e dair anlatıların büyük bir kısmı mekânsal bir hafıza ve hatırlama üzerinden işlediği için, görüşülen kişilerin bahsettikleri olayların geçtiği yerleri, Ermenilerin toplu olarak öldürüldükleri mekânları, Ermenilerden arta kalan kilise, bahçe, bağ vb. yerleri, görüşme yaptığımız kişilerin eşliğinde ziyaret etmeye özel bir önem verdik.

Proje kapsamında görüşeceğimiz kişileri, profillerdeki çeşitliliği öncelikli tutmak şartıyla, 'kartopu' yöntemiyle belirledik. İlk etapta kendi çevremizden Kürtler, Türkmenler ve Ermenilerle görüştük. Daha sonra, onların bizi tanıştırdığı ya da yönlendirdiği, veya saha çalışması esnasında tesadüfen tanıştığımız insanlarla görüştük. Bu şekilde, bir kartopu gibi büyüyen görüşmeci sayımız altmışa ulaştı. Altmış adet yapılandırılmış sözlü tarih görüşmesinin yanı sıra, gittiğimiz ilçeler, beldeler ve köylerde tanıştığımız, sohbet ettiğimiz, misafir olduğumuz onlarca kişiden de 1915'e dair birçok şey dinledik ve öğrendik.

Proje kapsamında, Diyarbakır'ın bütün ilçelerine ve bu ilçelere bağlı bazı köylere gitme imkânımız oldu. Görüştüğümüz kişilerin çoğu ses kaydı yapmamıza izin verdi fakat bazıları kayıt yapılmadan konuşmayı tercih etti. Görüşme esnasında, çok özel olduğunu düşündüğü, başkalarının kimsenin duymasını istemediği olayları anlatırken kayıt cihazını kapamamızı isteyenler de oldu. Görüşmeleri bazen görüştüğümüz kişinin evinde ya da işyerinde, bazen bir de kahvede, parkta, köyün sakin bir tepesinde, bir ağaç gölgesinde ya da –Çüngüş'te olduğu gibi– kadim bir kilisenin damında yaptık. Görüşmelerin çoğunu sadece görüşülen kişinin bulunduğu

ortamlarda yaptık, bazen de başkalarının olduğu mekânlarda yapmak durumunda kaldık. Bazen görüştüğümüz kişinin çok ileri yaşta olması, bazen tek odalı bir evde oturuyor olması, bazen de diğerlerinin de görüşmeye dahil olmak istemesinden kaynaklanan bir durumu bu.

Diyarbakırlı görüşmecilerimizin çoğu Kürt'tü ama özellikle Çermik-Çüngüş-Ergani hattında yaşayan ve kendini Türkmen olarak tanımlayan kişilerle de görüşmeler yaptık. Ayrıca, Kürtler arasında *bavfileh* olarak adlandırılan, Müslümanlaş(tırıl)mış Ermenilerle de görüştük. Bunların bazıları kendini Müslüman olarak tanımlıyor, bazıları ise herhangi bir dinsel aidiyetinin olmadığını belirtiyordu. Her iki kesim için de Ermenilik kimliği dinsel aidiyetin önündeydi.

Sözlü tarih ve bellek

Proje kapsamındaki altmış görüşmeyi sözlü tarih yöntemini merkeze alarak yaptık. Sözlü tarih, egemen tarih anlatısının dışında kalmış, sıradan insanların anlatılarına odaklanarak, bireylerin kişisel hikâyelerinin duyulmasına olanak sağlar. Bir yandan sesi duyulmayanlara kulak vermesi, bir yandan da toplumsal bellek ile bireysel bellek arasındaki etkileşimi gözlemlemeyi sağlaması açısından son derece önemli imkânlar sunan sözlü tarih, aynı sosyal çerçeveden gelen bireylerin öznel anlatılarının bağlandığı ortak toplumsal hafıza kaynaklarını göstermesi bağlamında da çok kıymetlidir.

Fransız sosyolog Maurice Halbwachs'ın toplumsal bellek yaklaşımı, belleğin sosyal koşullara kesinkes bağlılığını vurgular ve bireysel bir belleğin oluşması ve korunması için gerekli olan sosyal çerçeveyi ortaya koyar.² Halbwachs, kavramlar ile deneyimler arasındaki etkileşimden, 'hatırlama görüntüleri' dediği olgunun ortaya çıktığını belirtir.³ Jan Assmann'ın deyişiyle, bu 'hatırlama figürleri', "hatırlamanın zaman ve mekâna bağlılığı, bir gruba bağlılığı ve kendine özgü bir süreç olarak yeniden kurulabilme özelliği"dir.⁴ Bellek çalışmaları, en genel anlamıyla, bireysel ve

2 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin (İstanbul: Ayrıntı, 2001), s. 39.

3 Maurice Halbwachs, *Les Cadres sociaux de la mémoire* (Paris: Albin Michel, 1994), s. 25.

4 Assmann, s. 42.

toplumsal hatırlama ve unutma süreçlerini inceler.⁵ Halbwachs'ın geliştirdiği toplumsal bellek teorisinin en önemli özelliği, hatırlama ile birlikte unutmayı da açıklayabilmesidir. Buna göre, bir insan veya bir toplum geçmişi sadece bağlantı kurduğu ilişki çerçevesinde yeniden kurabiliyorsa, bu ilişki ağının dışında kalan her şeyi unutacaktır.⁶

Andreas Huyssen'in de belirttiği gibi, "hafızamız her zaman unutulmuş ve inkârın, travma ve boğulmanın etkisi altındadır. Şüphesiz çoğu durumda da rasyonelleştirme zorunluluğu ve iktidarını korumanın peşindedir."⁷ Çünkü, tarihçi Enzo Traverso'nun işaret ettiği üzere, "geçmiş, kültürel duyarlılıklara, etik sorgulamalara ve şimdiki zamanın politik beğenilerine göre ayıklanıp yeniden yorumlandıktan sonra kolektif belleğe dönüşür. (...) Zira bellek ister bireysel olsun ister kolektif, şimdiki zamanın daima filtre ettiği bir geçmiş görüntüsüdür."⁸

Halbwachs, bir grubun belleğinde, o grubun üyelerinin çoğunu ilgilendiren ve grubun kendi yaşamında kurulan ilişkilerden kaynaklanan deneyim ve olayların anılarının ön plana çıktığını belirtir.⁹ Bugüne ilişkin deneyimimizin büyük ölçüde geçmiş hakkındaki bilgimize dayandığını belirten Paul Connerton da, anımsamanın iki temel dinamiği olarak gördüğü anma törenleri ve bedensel pratikler üzerinde ısrarla durur.¹⁰

Nuri Bilgin ise, kolektif belleğin iki farklı biçiminden bahseder. Bunlardan biri 'resmî bellek', diğeri ise 'canlı bellek'tir. Resmî tarih ya da resmî bellek, bir toplulukta hâkim gruplarca üretilen, yazılan tarihtir; topluluğun kolektif kimliğinin inşasına hizmet eder ve bu inşanın gereklerine tabidir. Canlı bellek ise, olayları yaşayanların oluşturduğu, daha ziyade maruz kalınan bir bellektir; olayların

5 Leyla Neyzi, "Türkiye'de Hafıza Çalışmaları", *Anıtlar, Müzeler ve Anma Girişimleri: Türkiye ve Dünya Deneyimleri Atölyesi*, İstanbul, 17-18 Aralık 2011.

6 Assmann, s. 40.

7 Andreas Huyssen, *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek*, çev. Kemal Atakay (İstanbul: Metis, 1999), s. 180.

8 Enzo Traverso, *Geçmiş Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politika*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Versus, 2009), s. 2, 11.

9 Halbwachs, s. 75-76.

10 Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar*, çev. Alaeddin Şenel (İstanbul: Ayrıntı, 2000).

kurbanı veya faili olarak yükünü çekmiş, acısını hissetmiş, tehdidini ve korkusunu duymuş, şerefini ve utancını paylaşan insanlar tarafından inşa edilir. Bu bellek, sürekli olarak evrilmesi, değişim ve dönüşümler geçirmesi nedeniyle canlı bellektir.¹¹ Kolektif belleğin bu iki farklı biçiminden ilkinde geçmişin seçilmesi, ikincisinde ise geçmişe maruz kalınması söz konusudur.¹² Proje kapsamında görüşme yaptığımız kişilerin anlatıları, Türkiye ulus-devletinin resmî tarihinin ya da resmî belleğinin dışına çıkan, âdeta bir karşı hafıza olarak beliren canlı bir belleğe dayanmaktadır. Bu nedenle, Bilgin'in vurguladığı üzere, söz konusu olan, geçmişini seçen değil, geçmişe maruz kalan bir bellektir.

Peki, geçmişe maruz kalan bu belleğe neler musallat olmaktadır? Diyarbakırlıların 1915'e dair anlatılarında öne çıkan ortak temalar nelerdir? Canlı belleğin seçici karakterini düşündüğümüzde, aradan bir asır geçmiş olmasına rağmen kuşaklararası aktarımla günümüze ulaşan 1915 anlatılarını nasıl yorumlamalıyız? Bundan sonraki kısımda, bu soruları, görüşme yaptığımız Diyarbakırlıların 1915'e dair anlatılarında ortaya çıkan, 'sembolik yüzleşme' olarak tanımladığımız hikâyeler üzerinden yanıtlamaya çalışacağız.

Yüz yıllık ah

'Yüz yıllık ah', Kürtlerin gündelik yaşamında sıklıkla kullanılan bir tabir. Bir haksızlığın üzerinden yüz yıl geçmeden vebalinin kalkmayacağını, o haksızlığın yarattığı günahın kurtulmanın mümkün olmadığını ifade eden bu tabir, genellikle, hem 1915'te Ermenilere yönelik katliamlara iştirak eden failerin suçluluğunu, hem de bu suçlulukla yüzleşilmediğini vurgulamak için kullanılıyor. Proje kapsamında görüşme yaptığımız kişilerin çoğu, bizimle, bu 'ah'tan payını alanların hikâyelerini paylaştılar.

Söz konusu hikâyelerin büyük bir kısmı, ilerleyen kısımlarda da görüleceği üzere, soykırıma iştirak eden aktörlerin başlarına gelen musibetlerle ilgiliydi. Bunlar, soykırıma iştirak ettiği ya da destek

11 Nuri Bilgin, *Tarih ve Kolektif Bellek* (İstanbul: Bağlam, 2013), s. 15.

12 Laurence van Ypersele vd., *Questions d'histoire contemporaine: Conflits, mémoires et identité* (Paris: Presses Universitaires de France, 2006), aktaran: Bilgin, s. 15.

olduğu için “ocağı sönen”, “soyu kuruyan”, “bütün işleri ters giden”, “başına türlü türlü belalar gelen” kişilerle ilgili, “hakkin yerini bulduğu”, “ilahi adaletin gerçekleştiği” yönünde söylemler barındıran hikâyelerdi. Ermeni kadınları ve çocukları öldürdükten sonra bulaşıcı hastalıklardan ötürü korkunç bir şekilde ölen yerel milislerin (*bejik*), Ermeni kirvesini öldürdüğü yerde bir yıl sonra kendi komşusu tarafından öldürülen köylünün, yaşlılığında geceleri gördüğü kâbuslar yüzünden uyuyamayan “cellatlar”ın, Ermenilerin mallarına el koyduğu için çocuğu olmayan, “ocağı kör olan” beylerin hikâyelerini dinledik.

Peki, bu hikâyeleri nasıl yorumlamak gerekir? Görüşülen kişilerin, aradan geçen yüz yıla rağmen, kişi, yer ve zaman bağlamında gayet detaylı bir şekilde hatırladığı bu hikâyeler nasıl bir anlama ve yorumlama evreninde dile getiriliyor? Hikâyelerin içeriğinden bağımsız olarak, yorumlama ve gerekçelendirme çerçeveleri bize ne anlatıyor?

Kürtlerin bu anlatılarını, 1915’le sembolik düzeyde bir yüzleşme olarak tanımlayabiliriz. Sembolik, çünkü Türkiye devleti açısından hiçbir zaman gerçek bir yüzleşme, hesaplaşma, faillerin yargılandığı bir süreç yaşanmadı. Benzer şekilde, Kürtlerde de Ermeni Soykırımı hususunda siyaseten ciddi bir hesaplaşma, sorgulama gündeme gelmedi. Fakat olaylar Kürt toplumunda öyle derin etkiler yaratmış ki, hafızadan kaçmak mümkün olmamış ve böylesi anlatılar, deyim yerindeyse, hafızaya musallat olmuş.

Yüzleşme ve vicdan hikâyeleri ya da adalet anlayışları olarak yorumlayabileceğimiz bu anlatılar için sembolik dememizin nede-nine kısaca değinmekte yarar var. Türkçede ‘yapay’, ‘değersiz’ gibi bazı negatif anlamlar da yüklenen Fransızca *symbolique* sözcüğü, gerçekte ‘alegorik’, ‘temsil edici’, ‘mecazi’ ve ‘anımsatıcı’ gibi sözcüklerle eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.¹³ Bu anlamda, görüşülen kişiler tarafından anlatılan hikâyeler ve bunları yorumlama biçimleri, sözcüğün eşanlamlılarını da içeren zenginlikte çağrışımlarla yüklüdür.

13 bkz. ‘symbolique’, *Dictionnaire de la langue française*, lintern@ute.com.

Sembolik yüzleşme ve vicdan anlatıları

Sembolik yüzleşme hikâyelerine bakmak için görüşmecilerimizin dile getirilen bazı tanıklıklara odaklanalım. Ailesinin bir kısmı 1894'teki Sasun olaylarından sonra Müslümanlaşmış olan 38 yaşındaki Yusuf Bey, günümüzde aynı isimle anılan ailesinin büyüklerinin öldürülmesinde rol alan faillerin hikâyesini şöyle anlatıyor:

“Altê bir kadındır. Altê de katliam sırasında Qaçesorê Yaylası'na götürülüyor. Mezarlıktan öte bir yer. Bir Şavirnûtlı¹⁴ tarafından götürülüyor, ismini burada vermeyeyim, onu öldürüyor. Puşisini bir sopanın başına bağlayıp Kulp'un çarşısına getiriyor. Çarşıda dolaştırıp bağırmaya başlıyor, 'Ben Altê'yi öldürdüm, Altê'yi öldürdüm, öldürdüm!' Tam Ferman zamanında yapmış bunu. Bunu yapan kişi, aradan çok zaman geçmeden samanlıkta yanıyor. Evet, elindeki ateş samanlığa düşüyor ve kendi de yanıyor. Sigarası elinden düşüyor, kül olup yanıyor. Dedemin bir kardeşi varmış, Ziya diye. Ucuzluk zamanında doğduğu için ona Erzan (ucuz) ismini vermişler. Havuzun oraya gitmiş, banyo yapmak için. O zamanlar, biliyorsun, evlerin içinde banyo falan yok. Ziya ve bir başka kişi, havuzun başına gidiyorlar. O dönemin bejiklerinden birileri bunları takip ediyormuş. Biliyorsun, bejik, Ermenilere karşı kullanılan kişi demek. Hükümet onları serbest bırakmış, onlar da havuza gidenleri takip ediyorlarmış. Çavuş da oradaymış. Havuz ve askeriye birbirine çok yakınmış. Orada diyorlar ki, 'Bu da bavfilehdir'. Dövüyor çavuş onu. İkisini de dövmeye başlıyor. Onu karakolun içine alıyor, yukardan kum dolu bir torbayı karnının üstüne bırakıyor. Dedemin kardeşi oluyor, o da dedemiz sayılır. Erzan karakoldan eve getiriliyor, bir-iki gün yaşadıktan sonra iç kanamadan ölüyor. Bejikler onu ihbar ediyorlar ve orada ölüyor. Perişan ninemiz beddua ediyor, 'Sana bunları yapanların bedenleri param parça olur inşallah' diyor. Aradan birkaç gün ya geçmiş ya geçmemiş, ona bu kötülüğü yapan çavuş maraba mezarlığında bomba talimi yaptırıyormuş, pimini çekerken bomba elinde patlıyor ve o çavuş paramparça oluyor. Yani beddua yerini buluyor. Çok kısa bir sürede bunlar oluyor ha! O çavuşun mezarı da Kulp'taki şehitlikte.

14 Kulp'un bir köyü.

Bahsettiğim dedemin de mezarı şehitlikte. Bugün bize nasıl zulüm ediyorlarsa, o zaman da aynısını Ermenilere yaparlardı.”

Aile büyüklerinden ikisinin haksızca öldürülmesinin ardından failerin başına gelen bu musibetleri anlattıktan sonra “Hak yerini buldu” diyen Yusuf Bey’e göre, 1915’te Ermenilerin “kanına giren” herkes sonraki dönemlerde bunun bedelini ödedi. Hatta, Deniz Bey’e göre, bazen “kendileri olmasa bile çocukları ya da torunları onların vebalini çekti.” Aynı durumun Kürtlere 90’lı yıllarda uygulanan şiddetin faillerinin başına da geldiğini söyleyen Yusuf Bey, “Köylülere zulmeden ya da gerilla avına çıkan korucular da sonraki dönemlerde rahat yüzü görmediler” diyor.

Kulp’ta görüştüğümüz, Xiyan aşiretine mensup, 80 yaşındaki Süleyman Bey, köylerindeki iki *bejik* askerinden biri olan, ‘Ondo’ lakaplı kişiye dair bir anısını anlatıyor:

“Kalo Ond (Ondo Dede) ömrünün sonlarına doğru geceleri uyuyamazdı, sürekli evinin etrafında dolanır, kendi kendine konuşurdu. Ben o zamanlar daha askere gitmemiştim. Merak ettim, bir gün evlerinin önünden geçerken baktım, evin önündeki geniş kayanın üzerinde oturuyor. Dedim ki, ‘Kalo Ond, sen niye geceleri uyuyamıyorsun? Bir sorunun mu var?’ Beni kolumdan çekip yanına oturttu, yüksek sesle anlatmaya başladı: ‘Oğlum Firxûn,¹⁵ zamanında ben de bir bejik idim. Bir gün bizim çeteyle Askar köyüne gittik. Askar çok büyük bir Ermeni köyüydü. Bir mezraya baskın düzenledik gece. Erkekler daha önce götürüldüğü için sadece kadın ve çocuklar vardı. Hepsini toplayıp bir uçurumun başına götürdük. Tek tek aşağı atmaya başladık. Öyle bir bağırtı ve ağlama vardı ki, sesler Askar Vadisi’nden yankılanıyordu. En son onlu yaşlarında bir kız çocuğu kaldı. Kolundan tutup aşağıya atınca düşmedi, eliyle kayanın köşesine tutundu. Ayağımla parmaklarına bastım, acıya dayanamayıp uçuruma bıraktı kendini. Bu aralar ne zaman uyumaya çalışsam, gözlerimi kapadığım anda o kız çocuğu, aynı uçurumun başında ayaklarına yapışıp beni de uçurumdan aşağı çekiyor. O bağırışlar hep kulaklarımda.”

¹⁵ Kürtçede, 1915’te yaşanan felaketi tanımlamak için birçok ifade kullanılıyor. Bunlardan biri de, özellikle kekkik avında, birlikte hareket eden kekkik sürüsünün tamamının öldürülmesini ifade eden *firxûn* kelimesidir. Kökünü kurutmak, yok etmek anlamına gelir.

Bu hikâyeyi büyük bir hüznle anlattıktan sonra, bize dönüp “Oğlum, Allah böyle haksızlıkları hiç kimseye bırakmaz. Ya bu dünyada ya da öbür dünyada, hesabı illa sorulur. Bak, bu Ondo, yaptığı zulmün cezasını daha ölmeden çekmeye başladı” dedi.

Yusuf ve Süleyman beylerin anlattıklarına benzer hikâyeler, özellikle soykırımında aktif olarak yer alan *bejik*lerle ilgiliydi. *Bejik*ler, çoğunun başına sonradan çok kötü şeyler geldiğini gösteren bu hikâyeler üzerinden mahkûm ediliyor, yaşadıkları sıkıntılar bir nevi ‘ilahi adaletin tecellisi’ olarak görülüyordu. Görüştüğümüz kişilerin bu anlatılarından benzer bir analogi, ilginç bir şekilde, 1915’te Mardin’deki soykırıma tanıklık eden ve kurtulanların hikâyelerini dinleyip kayıt altına alan Papaz H. Simon ve J. Rhétoré tarafından da dile getirilmiştir. Papaz Simon, Mardin’de 1915’in Aralık ayının başlarında ortaya çıkan ve birçok kişinin ölümüne neden olan bir salgın hastalıkla ilgili olarak şunları yazar:

“3 Aralık 1915’te Mardin ileri gelenlerinin tutuklanmasından tam tamına altı ay sonra Tanrı’nın intikamı başladı. (...) Hıristiyan olmayanlar bile böyle bir şeyi bekliyorlardı. Müslüman bir hanım şöyle demişti: ‘Korku ve ölüm başımız üstünedir, tüm Müslümanlar sorumludur, evet, hepsi’. Bir diğeri: ‘Tanrı cezalandırır ve tekrar şiddetle cezalandıracaktır’. Bir başkası: ‘Hıristiyanlara karşı o kadar çok şey yaptık ki, Tanrı bizi affetmez’.”¹⁶

Fransız papaz J. Rhétoré ise, bu ‘ilahi adalet tecellisi’, “Mardin’e bağlı 125 milisten 100’ü salgın felaketinde öldü” der.¹⁷

Silvan’ın Helda köyünde doğan ve 1915’te sekiz-dokuz yaşlarında kurtarılıp Müslümanlaştırılan annesinden, daha sonra da 1915’e tanıklık etmiş kaynanasından dinlediklerini bizimle paylaşan 60 yaşındaki Aliye, öldürülen Ermenilerden kalan evlere konanların başına gelenleri şöyle anlatıyor:

“Büyük bir evleri vardı, ne başı vardı, ne de sonu. Filehler öldürülünce kadın artık orada kalamıyor. Müslüman biri, Qutê,

16 Hyacinthe Simon, *Bir Papazın Günlüğü: 1915*, çev. Mehmet Baytımur (İstanbul: Pêrî, 2008), s. 196.

17 Jacques Rhétoré, “*Les chrétiens aux bêtes*”: *Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915* (Paris: Cerf, 2005), s. 364-65.

adına tapulmuş. Bak, şu gördüğün manastırın tapusu da dahil, hepsi şu anda Güllü Bey'in çocuklarının adına. Ama ne oldu? Köylüler güçlendiler, kafa tuttular, Bursa'ya göç etmek zorunda kaldı çocukları. Sahip oldukları arazileri de yavaş yavaş ellerinden aldılar. Vallahi, bu adam ve ona cellatlık edenler yüzünden Çüngüş'ün üzerinde bir ah var. Yüz yıllık bir ah bu. Görüyorsun, ilçe harabeye dönmüş. Kimse yeni bir çivi dahi çakmıyor. Bu ilçe de böyle mahkûmmuş sanki, Ermenilerin âhı yüzünden. Rahmetli babam 'Ancak bir asır geçsin ki bu memleket düzelsin' derdi, benim ona da kanaatim yok. Bu yaşananların âhı çıkmaz buradan."

Fahri Bey'in anlatısında açıkça dile dökülen 'yüz yıllık ah' ifadesi, farklı biçimlerde de olsa birçok görüşmeci tarafından sıklıkla kullanıldı. Sadece görüşme yaptığımız kişiler değil, 1915 ile ilgili sohbet ettiğimiz birçok diğer insan da, Kürtlerin bugünkü acılarının nedenini bazen bireysel failer üzerinden, bazen de kolektif bir sorumluluk içinde, 1915'te Ermenilere yönelik uygulamalara iştirak etmenin veya kayıtsız kalmanın bir sonucu olarak görüyordu.

Kulp bölgesinden, 70 yaşındaki Hasan Bey, görüşmenin büyük bir kısmında, özellikle bölgedeki ağaların ve şeyhlerin soykırımdaki rollerini ortaya koyan hikâyeler anlattı ve 1915'i bizzat görmüş, köyündeki Ermenilerin öldürülüşüne şahit olmuş olan babaannesinden duyduğu bir hikâyeyi şöyle aktardı:

"İlginç olduğunu düşündüğüm bir şeyi anlatmak istiyorum. Ninem bunu anlatırken daima ağlardı. O kadar büyük zulümler yapmışlar ki Ermenilere! Erkekler yokmuş, sadece kadın ve çocuklara yapmışlar. Ninem bana şöyle anlattı, 'Köyde erkek namına kimse kalmamıştı, köyde yalnızca kadın ve çocuklar kalmıştı. Şirnaslı bir kirvemiz vardı. Ben Nêrşik'te yaşadım o vakitler. Kirvemizin karısı bana sığındı. Evimizin yanı başında bir kuyumuz vardı. Gündüzleri kuyuda, gece de evimizde saklardık onu. O kadının sütten kesilmemiş bir çocuğu vardı. Günlere bir gün, ağaların hizmetçisi (ağaların hizmetine giden bir hizmetçi kadın vardı) onları gördü, gidip Zibeyir Ağa'ya söyledi. Sonra Zibeyir gelip, silahla o Ermeni kadına ateş etti. Kadının bütün bağırsakları dışarı fırladı. Kadın biraz önce

yemek yemişti ve toktu o vakit'. Bazen inanılması imkânsız olaylar yaşanabiliyor. Köyümüzde de böyle şeyler olmuş. Ben ne dindar bir insanım, ne de ateistim. Bu tip şeylere inanmam. Ama bazı tesadüfler gerçekten insanın ilgisini ziyadesiyle çekebiliyor. Bu olayı farklı kişilerden dinledim, herkes bu meseleyi bilir. Ninem şunları da anlatmıştı: 'Zibeyir Ağa köyden dönerken tüfeğini doldurdu. Köy çeşmesinin orada da killi toprak vardır. O zamanlar köyün kadınları orada çamaşır yıkarlardı. Bir süre sonra, köy çeşmesinin başında heyelan olduğu haberi geldi köye. Pemba'nın, Zibeyir Ağa'nın nişanlısı mıydı neydi, toprağın altında kaldığını söylediler. Bunun üzerine Zibeyir tüfeğini kaptı ve kendi midesine ateş etti. Ateş edince birden tüm bağırsakları dışarı fırlayıp etrafa dağıldı.' Ne kadar ilginç! İnanabiliyor musunuz bu olaya! Bu tip şeyler yaşanmış, farklı yerlerde de yaşanmış. Zîlan Deresi katliamına katılan birkaç kişi de bu tür şeylerle karşılaştığını anlatırdı."

Silvan'da yaptığımız görüşmelerin çoğunda, özellikle 1915 öncesinde bölgede yaşayan Ermenilerin öldürülmesi ya da tehciye gönderilmesi sonrasında, onlardan kalan verimli tarım arazilerinin büyük kısmının, o dönemde etkin rolleri olan ağaların ve beylerin eline geçtiğine dair tanıklıklar dinledik. Örneğin, geçmişte yaşanmış olaylara meraklı olduğu için, birçok sözlü tarih bilgisini, o döneme tanıklık etmiş kişilerin ağzından dinleyerek derleyen, Silvan doğumlu 72 yaşındaki Muhittin Bey, Silvan'daki Ermeni mallarının üzerine konan ağaların ve beylerin bu malları nasıl edindiklerinden söz ettikten sonra, başlarına gelenleri şöyle anlatıyor:

"Silvan'da malları kendi aralarında paylaşan üç ailenin ellerinde hiçbir şey kalmadı. Tefeciler hepsini ellerinden aldı. İlahi adalet deniyor, ne denebilir ki bundan başka? Onların yaptıkları zulüm bugün torunlarının gözünden çıkıyor. Biliyorsun, Allah demiş ki, 'Biz zulmü (kendisi için söylememiş hiçbir zaman) kendimize yasak etmişiz'. Yasaktır. 'Biz münezzehiz' demek istemiş. Bundan ötürü, küfrün devamı vardır, fakat zulmün yoktur. Zulüm devam etmez. Allah yine, 'Kim kendini zalimden taraf yaparsa o da zalimdir, zalimin ateşi kendisini ve babasını da yakacaktır. Ateşi onu da yakacaktır' demiş. Bu millete [Ermenilere]

zulüm ve zorbalık yapan aileler tarumar oldu. Büyük felaketler geldi başlarına. Onlar bizzat gözleriyle görmüşler, yaşamışlar. Mesela burada Azizoğlu ailesinin tek bir köyünün malı kırk bin dönümdü, bugün dört-beş bin dönüm kalmış ellerinde. Uşakları hepsini ellerinden aldı. Tefeciler yani... Bugün ellerinde ne var? Özkan ailesinin erkekleri bugün milletin yanında maaşlı çalışıyorlar. Sinan köyü, demiryolundan Boşat'a varıncaya kadar, hep bey ailesinindi. Altmış-yetmiş bin dönüm toprakları vardı, yiyemiyorlar. Bu sene Bekir ailesinden altı kişi öldürüldü. Suçsuz, günahsızlardı ama öldürüldüler. Onlar da önceden bu zulümleri Ermenilere yapmışlardı. Xwêtîli Musa Bey'in ailesinin başına da büyük felaketler geldi. Kör Hüseyin Paşa'nın kız kardeşinin oğlu, Musa'yı Muş Camisi'nin bahçesinde öldürmedi mi? Caminin avlusunda abdest alırken gidip öldürdü onu. Herkes 'İyi olmuş' dedi, kimse 'Yazık oldu' demedi. (...) [H]erkes 'Şeyh Said'e yazıktır' diyor, herkes 'Seyit Abdülkadir'e yazıktır' diyor, kimse 'Eminê Ehmed'e [Ahmed oğlu Emin] yazıktır' demez."

Soykırım esnasında yaşanan bir diğer şiddet hikâyesi ise, sıradan insanların ne tür motivasyonlarla bu katliamlara dahil olduklarını göstermesi açısından da önemli. 75 yaşındaki Ayşe, kendi köylerinde yaşamış olan ve soykırım esnasında Müslümanlaş(tırıl)an Şekır'ın eski kocası Kirko'nun öldürülme hikâyesini şöyle anlatıyor:

"Kirko ile Şekır, Cixsê köyünde yaşıyorlardı. Köyün büyük çoğunluğu Ermeni'ydi. Hamo ise bizim köylüydü. Firxûn başlayınca Kirko ile Şekır Hamo'nun evine sığındılar, çünkü Kirko ile Hamo kirîv (kirve) idiler. Şekır çok güzel bir kadındı, Kirko'nun da çok tarlası ve meyve bahçesi vardı. Hamo ile kardeşi Heso plan yaptılar. Kirko'yla ava giderken onu bir derede kıştırıp öldürdüler. Bugün o derenin adı Derê Kirko'dur (Kirko Deresi). Hamo, Kirko'yu öldürdükten sonra Şekır'le evlendi ve gidip Cixsê'deki evlerine yerleşti, her şeyin sahibi o oldu. Ama Allah, yaptıkları bu kalleşliği onun yanına bırakmadı. Aradan birkaç yıl geçmeden, Hamo'nun düşmanları, onu Kirko'nun öldürüldüğü derenin birazcık yukarısında öldürdüler. Bu ibreti görüyor musun? Başka bir yerde değil, tam Kirko'yu öldürdükleri yerde öldürüldü."

1915'e dair bu anlatıların sadece Ermeni Soykırımı'na özgü olmadığını belirtmek gerekir. Örneğin Hişyar Özsoy'un, Şeyh Said'in 1925 yılında İstiklal Mahkemeleri tarafından idam edilmesi ve kayıp mezarı etrafında oluşan sözlü hafızayı tartıştığı bir makalesinden, Şeyh Said'i yargılayanların başına gelenlerle ilgili, 1915'teki hikâyelere benzer bazı anlatılar bulunduğunu; halk arasında, Şeyh Said'in idam kararını veren yargıçların delirdiğine ya da başlarına korkunç şeyler geldiğine dair yaygın bir kanı olduğunu öğreniyoruz.¹⁸ Bu makalenin yazarlarından birinin doktora projesi kapsamında yaptığı saha araştırmasında, özellikle Silvan bölgesindeki ağaların ve beylerin 90'lı yıllardan sonra eski otoritelerini tamamen yitirmesi, tapusuna sahip oldukları bazı köylere, köylüler tarafından el konması ya da soylarının 'kurumak üzere' olması gibi durumlar, geçmişte halka yaptıkları baskı ve zulümlerin karşılığı, sonucu olarak değerlendirilmekteydi. Benzer şekilde, 90'lı yıllarda koruculuk yapan bazı kişilerin, köylülere zulmetmeleri ve topraklarına el koymaları nedeniyle, sonraki zamanlarda ya operasyonlarda öldürüldükleri, ya da aile bireylerinin başına kötü şeyler geldiği belirtiliyordu.

Bütün bu hikâyeler ve inanışlar, gerçekliklerinden bağımsız olarak, toplumda yerleşmiş bir adalet anlayışına işaret etmektedir. Modern hukukun çözemediği ya da toplumsala içkin bir adalet tesisi sağlayamadığı durumlarda ortaya çıkan bu anlayış, tek tanrılı dinler geleneğinde 'ilahi adalet' olarak karşılığını bulan köklü inanışın yanı sıra, toplum içindeki adaletsizlik ve eşitsizlikleri giderme kudretine sahip olmayan madunların örselenmiş adalet duygularını onaran, sembolik bir hesaplaşma arzusuyla da ilgilidir.

1915'in hafızası etrafında kurulan bu sembolik yüzleşme anlatılarını, Walter Benjamin'den hareketle, mesiyani bir adalet anlayışı olarak da düşünmek mümkündür. Benjamin'e göre, "Mesiyani zaman, bilim ve mistisizmin arasında/ötesinde bir yerde geçmiş, an ve geleceğin iç içe geçtiği ölü açık devrimci bir duruma işaret eder. Ona göre geçmiş andadır; cehennem ilerde ve gelecekte

18 Hişyar Özsoy, "Şeyh Said'in Kayıp Mezarı: Kürtlerin Egemenlik Mücadelesinde Hafıza-Mekân Diyalektiği", *Toplum ve Kuram* 9 (Bahar 2014), s. 307-38.

değil, şimdi ve buradadır.”¹⁹ Bu hikâyeler, geçmişin bütün haksızlıklarını heybesinde biriktiren, öbür dünyaya kalmayan, şimdide ortaya çıkan ve hesabı görülen bir an olarak beliren mesiyaniğin adaletin karşılık bulduğu bir evrende dile gelmektedir.

Diyarbakırlı Kürtlerin soykırımı dair anlatılarında sıklıkla rastlanan bu tür hikâyeler, sadece sembolik bir yüzleşme alanı olarak değil, hikâyelerde geçen failer bağlamında da Kürt aktörlerin soykırımdaki rollerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Hukuk ve toplumsal barış temelinde bir yüzleşmenin henüz yaşanmadığı bu zamanlarda, 1915'e dair bu sembolik yüzleşme anlatılarının, Kürtlerin 1915'e dair algıları ve gerekçelendirmeleri bağlamında önemli bir yüzleşme dinamiği oluşturduğu görülmektedir. Somut yaşantıların soyut düzeyde bir adalet talebine ya da adaletin gerçekleşmesi durumuna dönüştüğü bu anlatılar bağlamında, Kürtlerin 1915'e dair bir yüzleşmeyi soyut ve gömülü bir şekilde gerçekleştirmelerinin, somut bir yüzleşmeye de kapı araladığını, bu imkânı büyütecek politik çerçevelerin bu anlatılar aracılığıyla geliştirilebileceğini düşünüyoruz.

19 Aktaran: Özsoy, s. 310.

Kaynakça

- Assmann, Jan. *Kültürel Bellek* (çev. Ayşe Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Bilgin, Nuri. *Tarih ve Kolektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2013.
- Çelik, Adnan ve Namık Kemal Dinç. *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbakir*. İstanbul: İsmail Beşikci Vakfı Yayınları, 2015.
- Connerton, Paul. *Toplumlar Nasıl Anımsar* (çev. Alaeddin Şenel). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Dictionnaire de la langue française*. lintern@ute.com. <http://www.linternaute.com/dictionnaire/fr/> (erişim tarihi: 28 Ocak 2015).
- Halbwachs, Maurice. *Les Cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Éditions Albin Michel, 1994.
- Huyssen, Andreas. *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek* (çev. Kemal Atakay). İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- Kemal, Yaşar. *Yağmurcuk Kuşu*. İstanbul: Adam Yayınları, 1998.
- Neyzi, Leyla. "Türkiye'de Hafıza Çalışmaları". *Anıtlar, Müzeler ve Anma Girişimleri: Türkiye ve Dünya Deneyimleri Atölyesi*, 17-18 Aralık 2011. İstanbul: Hakikat Adalet Hafıza Merkezi. http://www.hakikatadalethafiza.org/Cust/UserFiles/Documents/Editor/Neyzi.TUR_%20Haf%C4%B1za%C3%87al%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1_2011.pdf (son erişim tarihi: 28 Ocak 2015).
- Özsoy, Hişyar. "Şeyh Said'in Kayıp Mezarı: Kürtlerin Egemenlik Mücadelesinde Hafıza-Mekân Diyalektiği". *Toplum ve Kuram* 9 (Bahar 2014).
- Rhétoré, Jacques. "Les chrétiens aux bêtes": Souvenirs de la guerresainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915. Paris: Cerf, 2005.
- Simon, Hyacinthe. *Bir Papazın Günlüğü: 1915* (çev. Mehmet Baytımur). İstanbul: Pêrî Yayınları, 2008.
- Traverso, Enzo. *Geçmiş Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politik* (çev. Işık Ergüden). İstanbul: Versus Yayınları, 2009.
- van Ypersele, Laurence vd. *Questions d'histoire contemporaine: Conflits, mémoires et identité*. Paris: Presses Universitaires de France, 2006.